

Türkçede Benzerlik Bildiren +m Morfemi

Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun

Özet

Bu yazının konusu, Türkiye Türkçesi ile birçok Türk lehçesindeki benzerlik eklerinin başında görülen *m* sesidir. Yazıda +(X)ms(X), +(X)mtırak, +(X)msA- vb. eklerin başında bulunan *m* ile Bulgar Türkçesindeki sıra sayı eki olan *m*'nin aynı ek olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Benzerlik eki, sıra sayı eki, benzerlik kavramı, sıra kavramı.

Abstract

The *m* sound at the beginning of the similarity suffixes in Turkey Turkish and other Turkish dialects is the subject of this paper. In conclusion it is accepted that the *m* sound which is at the beginning of the suffixes like +(X)ms(X), +(X)mtırak, +(X)msA is identical with the *m* sound of the ordinal suffix at Bulgarian Turkish.

Key words: Similarity suffix, ordinal suffix, similarity concept, order concept.

Bu yazının konusu, Türkiye Türkçesi ile birçok Türk lehçesinde bazı eklerin başında görülen *m* sesidir. Bazı isimden isim ve isimden fiil yapma ekleriyle fiilden fiil ve isim yapan bazı eklerin başında ortaya çıkan *m* sesiyle ilgili örneklerden bir kısmı aşağıda sıralanmıştır.

İsimden İsim Yapma Ekleri

+(X)msX

Türkiye Türkçesinde

Ağacımsı, ekşimsi, tatlımsı, acımsı, tepemsi, yeşilimsi, mavimsi (Ergin 1962: 162); *kırmızımsı, acımsı, kekremsi, kubbemsi, kadifemsi, yağımsı, balımsı, izbemsi* (Banguoğlu 1979: 171); *abidemsi, azımsı, beyazımsı, esmerimsi, acımsı, çiğimsi* (Korkmaz 2003: 59).

Gagavuz Türkçesinde

Acımsı, işimsi “ekşimsi”, *kırmızımsı, mavimsi, sarımsı* (Biray 1999: 53); *tatlımsı* (Özkan 1996: 106).

Kırım Tatar Türkçesinde

Tek örnekte vardır: *mavımsı* (Yüksel 2005: 147).

Hakas Türkçesinde

Hakas Türkçesinde ek sonunda bir de *h* sesi vardır: *sarğamzıh* “sarımsı”, *sarımsıh* “sarımsı” (Arıkoğlu 2005: 412-413).

+(X)mtırak

Türkiye Türkçesinde

Acımtırak, ekşimtırak, beyazımtırak, mavımtırak, sarımtırak (Ergin 1962: 162, 163); *yeşilimtırak, ekşimtırak, bozumtırak* (Banguoğlu 1979: 90); *acımtırak, beyazımtırak, bozumtırak* (Korkmaz 2003: 59, 60).

Azerbaycan Türkçesinde

Bozumtraq, qırmızımtraq, göyümtraq “mavımtırak”, *sarımtraq* (Biray 1999: 53).

Kırım Tatar Türkçesinde

Tek örnekte vardır: *mavımtırak* (Yüksel 2005: 147).

+(X)msov

Azerbaycan Türkçesinde

Ağımsov “beyazımsı”, *bozumsov* “boz renge yakın”, *mavımsov* “azıcık mavi olan, maviye çalan”, *sarımsov* “sarımsı”, *göyümsov* “mavımsi” (ADG 1960: 71; Altaylı 1994).

+(X)mtXI

Azerbaycan Türkçesinde

Ağımtil, bozumtil, qaramtil, qonurumtil “açık kahverengiye yakın”, *sarımtil* (Biray 1999: 54).

Türkmen Türkçesinde

Ağımtil, çaalımtıl “kül rengine yakın”, *qaramtil, melemtil* “açık sarıya yakın” (*mele*: açık sarı) (Biray 1999: 54); *göögümtil* “mavımsi”, *saarımtıl* “sarımtırak” (Kara 2000: 31).

Özbek Türkçesinde

Särğimtil (< säriq+i+mtıl < säriq+i+mtıl) “sarımsı” (Coşkun 2000: 39).

Yeni Uygur Türkçesinde

Karamtil “karamsı”, *kökümtül* “göküş” (Öztürk 1994: 29).

+mtİk

Türkmen Türkçesinde

Acımtık “acımsı”, *tuşumtık* “biraz ekşi, ekşice”, *süycümtik* “biraz tatlı, tatlıca” (Biray 1999: 54).

Hakas Türkçesinde

Köğimdik “mavimsi” (Arıkoğlu 2005: 261).

+(i)mtir**Özbek Türkçesinde**

Kökimtir “mavimsi”, *qarämtir* “siyahımsı” (Coşkun 2000: 39).

+(X)msAx / +(X)msOx**Saha (Yakut) Türkçesinde**

Caxtarımsax “kadın düşkün, çapkın” (*caxtar*: kadın), *doydumsax* “ülkesini seven, milliyetçi” (*doydu*: ülke), *xaanumsax* “kana susamış, canı” (*xaan*: kan), *oğomsox* “çocukları seven” (*oğo*: çocuk) (Kirişçioğlu 1999: 46).

İsimden Fiil Yapma Ekleri**+(X)msA-****Türkiye Türkçesinde**

Azımsa-, *benimse-*, *iyimse-*, *kötümse-*, *küçümse-* (Ergin 1962: 174); *azımsa-*, *çoğumsa-*, *küçümse-* (Banguoğlu 1979: 182); *azımsa-*, *benimse-*, *çoğumsa-*, *gösterimse-* “gösterir gibi davranmak”, *küçümse-* (Korkmaz 2003: 120).

+(X)msXy-**Saha Türkçesinde**

Berdimsiy- “övünmek, kibirlenmek” (*bert*: iyi, mükemmel), *erimsiy-* “erkeklik göstermek” (*er*: erkek, koca), *omugumsuy-* “milliyetçilik duygusu göstermek” (*omuk*: millet), *öydöögümsüy-* “ukalalık yapmak” (*öydöx*: akıllı, zeki), *tillaagımsıy-* “boşuna ve çok konuşmak” (*tillaax*: dilli) (Kirişçioğlu 1999: 55).

+msİrA-**Kırım Tatar Türkçesinde**

Qayğımsıra- “kaygılanır gibi olmak”, *yuqımsıra-* “çok uyku gelmesi, uyur gibi olmak” (Yüksel 2005: 165). Yüksel’e göre ek “fiilden fiil yapma *-msİrA-* ekine benzetilerek kurulan bir birleşik” ektir.

Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-(X)msA-

Türkiye Türkçesinde

Ağlamsa- “ağlar gibi olmak, yalandan ağlamak” (Ş.Sami 1317: 42); *gülümse-* (Ergin 1962: 174); *gülümse- / gülümsü-, ağlamsa-, sinamsa-, kınamsa-* (Banguoğlu 1979: 209).

Gagavuz Türkçesinde

Gülümse- (Özkan 1996: 118).

Özbek Türkçesinde

Külimsä- “gülümsemek” (Coşkun 2000: 69).

-(X)msIrA-

Özbek Türkçesinde

Külimsirä- “gülümsemek”, *qorqımsirä-* “biraz korkmak”, *yığlämsirä-* “ağlayacak gibi olmak” (Coşkun 2000: 69).

Yeni Uygur Türkçesinde

Külimsire- “gülümsemek”, *yıglamsira-* ~ *jıglamsira-* “ağlamaklı olmak, ağlama derecesine varmak” (Öztürk 1994: 48).

Kırım Tatar Türkçesinde

Ağlamsıra- / cılam sıra- “ağlar gibi olmak”, *külimsire-* “gülümsemek”, *duyumsıra-* “fark eder gibi olmak” (Yüksel 2005: 194).

Kazan Tatar Türkçesinde

Külémsére- “gülümsemek”, *yoklamsıra-* “uyuklamak” (Öner 1998: 104).

Kazak Türkçesinde

Külimsire- “gülümsemek”, *jılam sıra-* “ağlamaklı olmak”, *ölimsire-* “ölü gibi bitkin olmak” (Koç-Doğan 2004: 232).

Karakalpak Türkçesinde

Jılam sıra- “ağlamaklı olmak, gözleri dolmak”, *külimsire-* “gülümsemek”, *ölimsire-* “hâlsizleşmek, ölecek gibi olmak” (Uygur 2001: 152).

Kırgız Türkçesinde

Iylam sıra- “ağlamaklı olmak”, *ölümsürö-* “yarı ölü olmak, zayıf düşmek”, *külümsürö-* “gülümsemek” (Çengel 2005: 153).

1994: 48; Çengel 2005: 153), “harekete bir azalma ifadesi” katıldığını (Öner 1998: 104; Koç-Doğan 2004: 232) gösterir; “benzerlik” bildirir (Uygur 2001: 152).

Görüldüğü gibi ister isim yapma, ister fiil yapma eki olsun bütün türevlerde “benzerlik” işlevi vardır. “Yakınlık, gibilik, andırma” gibi ifadeler de “benzerlik” kavramı etrafında toplanabilir. Sıfatlar için “azaltma ve küçültme” işlevleri de yine “benzerlik”le ilgilidir. *Beyazımsı* “az beyaz”, yani “beyaza benzer” demektir; *qonuruntul* “açık kahverengiye yakın”, yani “kahverengiye benzer” demektir. Fiillerde de aynı durum vardır. *Jılamısra-* “ağlamaklı” yani “ağlar gibi” olmak demektir; *küçümse-* de “küçük gibi görmek” demektir. “Sevgi ve düşkünlük” işlevleri de “benzerlik”ten kaynaklanır. Sadece Sahacadaki *-mtA ~ -mtIA* ekinde işlevce sapma var gibidir.

Tamamı “benzerlik” veya ona yakın bir işlev taşıyan bu eklerdeki *m*’nin ayrı bir morfem olduğu açıktır. Bu durum, *m*’den sonraki morfemlerin *m*’siz olarak da aynı işlevde kullanılmasından bellidir: *Ağacımsı*, *beyazımsı*, *morumsu*, *balımsı* yanında *ağaçsı*, *çocuksu*, *kadınsı*, *balsı*. *Azımsa-*, *küçümse-* yanında *susa-*. Azerbaycan Türkçesindeki *ağımsov*, *sarımsov* yanında *dälisov* “biraz deli”, *uzunsov* “biraz uzun” (ADG 1960: 71). Kırgız Türkçesindeki *ıylamsıra-*, *külümsürö-* yanında *kansıra-* “kan kaybetmek, kansızlaşmak” *cansıra-* “takatten düşmek”, *cetimsire-* “kendisini yetim hissetmek”, *etsire-* “et yemek istemek” (Çengel 2005: 135).

+*(X)msX* ekindeki +*sI*, +*sU*’nun, birçok araştırmacının belirttiği gibi, Eski Türkçedeki +*sIg*’dan geldiği açıktır (Ergin 1962 : 162; Korkmaz 2003 : 62). Azerbaycan Türkçesindeki +*sov* da +*sIg*’dan gelmektedir: +*sIg* > +*sIw*>+*sov*

+*(X)mtırak*, Ergin’in dediği gibi Eski Anadolu Türkçesindeki *ekşimti* örneğiyle ve *-mtik* ekiyle mukayese edilebilir; Ergin’e göre *-rak*, *-rek* “çokluk” ifade eder (Ergin 1962: 163). Esasen Banguoğlu da *-rAk* ekini “küçültme sıfatları” arasında vermiştir: *acırak*, *ekşirek*, *küçürek* (Banguoğlu 1979: 90). Z. Korkmaz’ın ek hakkındaki görüşü şöyledir: “Ek yapısı bakımından Eski Anadolu Türkçesindeki +*(I)mtı* veya +*(I)mtık* / +*(U)mtuk* benzetme ekiyle +*rAk* karşılaştırma ekinin birleşmesinden doğmuş olmalıdır.” (Korkmaz 2003: 60). Bana göre de ekin yapısında +*m* dışında +*tI* ve +*rAk* olmak üzere iki morfem vardır. +*tI*, Köktürk metinlerinde *edgüti*, *katıgdı* kelimelerinde görülen eşitlik eki, +*rAk* da karşılaştırma ekidir. +*mtIk* ekinde de +*m* dışında aynı +*tI* morfemi (eşitlik eki) vardır; sondaki +*k* ise *ok* pekiştiricisinden gelmiş olmalıdır. *-mtil* ve *-mtir* şekillerinin sonlarında bulunan *l* ve *r* seslerini de pekiştirici unsurlar kabul ediyorum.

+*(X)msA-* ekindeki +*sA-* morfeminin *su+sa-*’da ve Eski Türkçedeki *barıgsa-*, *keliğse-* gibi örneklerde görülen ve “istek, arzu” ifadesi taşıyan

isimden fiil yapma eki olduğu bence kesindir. $+(X)msIrA-$ ekinde ise isimden fiil yapan $+sIrA-$ vardır. Yeni Uygurcadaki *kansira-* “çok kan kaybetmek”, *halsira-* “halsiz kalmak” (Öztürk 1994: 37); Kazakçadaki *kansıra-* “kan kaybetmek”, *alsira-* “hâlden düşmek” (Koç-Doğan 2004: 230); Kırgızcadaki *kansıra-* “kan kaybetmek, kansızlaşmak”, *alsıra-* “takatten düşmek, hâlsizleşmek”, *cansıra-* “takatten düşmek” (Çengel 2005: 135) örnekleri $+sIrA-$ ekinin Eski Türkçedeki *kagansıra-* “kağansız kalmak”, *ilsira-* “ülkesiz, devletsiz kalmak” ile aynı ek olduğunu gösteriyor. Başlangıçta eklendiği ismin ifade ettiği varlığın yok olduğunu bildiren ek zamanla semantik bir çeşitlilik kazanarak “varlığın azalması”, “yok olan veya azalan varlığa ihtiyaç duyulması”, hatta “o varlığa meyledilmesi, o varlığın arzulanması” işlevlerini de ifade eder olmuştur (Öztürk 1994: 37); Kazakça *kımsıra-* “kımız içesi gelmek” (Öner 1998: 65); Kırgızca *cetimsira-* “kendisini yetim hissetmek”, *etsira-* “et yemek istemek”, *elsira-* “milletini özlemek” (Çengel 2005: 135). Ekin “arzu” işlevini kazanmasında $+m$ ve $+sA-$ eklerinin analogik tesiri de söz konusu olmalıdır.

Buraya kadar anlatılanlar ve çeşitli lehçelerden verilen örnekler iki sonucu açıkça ortaya koyuyor.

1. Eklerin tamamında hâkim işlev “benzerlik” veya ona yakın bir işlevdir.
2. Eklerin başında bulunan *m* ayrıca değerlendirilmelidir.

M. Ergin’in $+(X)msX$ ve $+(X)mtırak$ eklerindeki *m* ile ilgili değerlendirmesi şöyledir: “Bu *m*’nin nereden geldiği belli olmamakla beraber *-sı*, *-si* ekinin bunu sonu *m* ile biten bir kelimeden alarak diğer misallere geçirdiğine veya buraya *m*’nin benzetme yolu ile başka bir ekten girdiğine hükümlenabilir. Meselâ buna yakın bir ek olan *-mtırak*’ta da böyle bir *m* vardır. Sonra, bir isimden fiil yapma eki olan *-msa-*, *-mse-* (*ben-i-mse-*, *az-ı-msa-*)’da da böyle bir *m* ile karşılaşırız.” (Ergin 1962: 162). Ergin’in $+(X)msA-$ ekiyle ilgili görüşü de farklı değildir. “*-sa-*, *-se-* başına *m* sesini ya *m* ile biten bir ismin sonundan alarak eke dahil bir ses gibi diğer misallere de geçirmiş veya *m* buraya benzetme yolu ile girmiştir.” (Ergin 1962: 174). *Gülümse-* fiilindeki *-mse-* eki içinse Ergin’in görüşü şudur: “*-mse-* ekinin buraya isimden yapılmış fiillerden benzetme yolu ile gelip yerleştiği ve *gül-ü-mse-*’nin klişeleşmiş bir şekil olduğu anlaşılmaktadır. Böyle değilse *gül-* fiilinden *-m* ile yapılmış isim *-se-* ile fiil yapılmıştır diye düşünülebilir.” (Ergin 1962: 174).

Banguoğlu fiilden fiil yapan *-imse-* ekinin (*gülümse-*, *ağlamsa-*) aslı olduğu ve isimden fiil yapan *+imse-* ekine örnek teşkil ettiği görüşündedir. Ona göre bu örneklemede “*ben-se-mek* yerine *ben-im-se-mek* şeklinde bir kullanım”ın da tesiri olmuştur (Banguoğlu 1979: 182, 209).

Yukarıdaki görüşlerden sadece Ergin’in ihtiyatla ifade ettiği “*gül-* fiilinden *-m* ile yapılmış isim *-se-* ile fiil yapılmıştır.” görüşü kabul edilebilir. Gerçekten

de Türk lehçelerinde görülen ve Eski Türkçedeki +sIrA- ekine bağlanan *kansıra-*, *cansıra-*, *etsire-*, *yersire-* gibi örnekler yanında *külimsire-*, *jilamsıra-*, *ölimsire-* gibi örneklerin de bulunması *gülümse-* fiilinde olduğu gibi -(X)msIrA- ekindeki m'nin de bir fiilden isim yapma eki olduğunu düşündürüyor. Kırım Tatarcasındaki örnekleri sıralayan Yüksel de aynı görüştedir (Yüksel 2005: 194). Ancak eklerin “benzerlik” işlevi kazanmasında diğer eklerdeki m'nin de etkisi olmalıdır. Sadece fiilden fiil yapan -(X)msA- ve -(X)msIrA- ekleri için kabule şayan olan yukarıdaki görüş diğer eklerdeki m'yi izah etmiyor.

O hâlde diğer eklerdeki m nedir?

Öncelikle şunu belirtmeliyiz. “Analoji, örnekleme, benzetme” gibi ifadelerle m'yi açıklamak kolay görünmüyor. Çünkü yukarıda da görüldüğü gibi örnekler Türkiye Türkçesi, hatta Oğuz grubunu aşan bir yaygınlık göstermektedir. Bu yaygınlık ekin tarihî derinliği olduğunu da ortaya koyar. Nitekim yalnız Eski Oğuz (Anadolu) Türkçesinde değil, Çağatay ve Harezmi-Kıpçak Türkçelerinde de yukarıdaki eklerin bir kısmı vardır. Eckmann “renk isimlerinde kullanılan küçültme eki” dediği +(X)mtUl için Senglâh Lügatinden örnekler verir: *agımtul* “akça”, *kökümtül* “mavimsi”, *karamtul* “siyahımsı”, *kızımtul* “kırmızımsı”, *sarımtul* “sarışın”, *yaşımtul* “yeşilimsi” (Eckmann 1988: 36). Aynı ek Nehcü'l-Ferâdîs'te *karamtul* “siyahımsı” *sarıg* şeklinde geçer (Ata 1998: 201). Kısasü'l- Enbiyâ'da da -msi- ve -msin- ekleri vardır: *külümsi-* “gülümsemek”, *külümsin-* “gülümsemek” (Ata 1997: 407). Hatta Kutadgu Bilig'de de m'li bir ek, +msin- eki bulunmaktadır: *işimsin-* “eş tutmak, eş saymak” (Ercilasun 1984: 20).

Neçe edgü tutsa öziing korku tur

İşimsinmegil sen kıya baknu tur (4095. beyit)

“Beyler sana ne kadar iyi muâmele ederlerse-etsinler, sen onlardan emin olma, onları kendine eş sayma; dâimâ etrafını kolla.” (Arat 1998: 297).

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yaygın bir kullanıma sahip olan m'li ekler klasik ve çağdaş Moğolcada da vardır. Klasik Moğolcada +msUg eki isimden isim yapar: *goyi+msug* “alımlı, kendini beğenmiş, nazlı” (*goyi*: güzel, hoş, sevimli), *yeke-msüg* “mağrur, kibirli” (*yeke*: büyük, ulu) (Poppe 1992: 49). Çağdaş Moğolcada da +msAg / +msOg isimden isim yapma eki bulunmaktadır: *ihemseg* “görkemli, şahane” (ih: büyük, çok), *höngömsög* “dikkatsiz, bilgisiz” (*höngön*: hafif, eksik), *öörümsög* “kendi gibi” (*öör*: kendi, öz), *hüühemseg* “genç kız, kadın gibi” (*hüühen*: kadın) (Kullmann-Tserenpil 2001: 38, 51).

Çağdaş Moğolcadaki ek, Sahacadaki *+msAx / -msOx* ekiyle uygunluk göstermektedir. Ayrıca Moğolcadaki örneklerde görülen “gibilik” ve “kendini öyle görme” işlevleri de dikkati çekmektedir.

Moğolcaya kadar uzanan bu yaygınlık karşısında *m* morfemini “analoji”den başka bir şekilde izah etmek gerektiği açıktır. Bir daha soralım:

Acaba bu örneklerdeki *m* nereden geliyor?

Azımsa-, *çoğumsa-*, *küçümse-* gibi fiillerdeki *+imse-* ekinin işlevini açıklarken Banguoğlu'nun “öyle saymak, öyle görmek” ifadelerini kullanması ilgi çekicidir (Banguoğlu 1979: 182). Gerçekten de örneklerin çoğunda “öyle saymak, onun sırasına koymak” işlevi vardır: *Ekşimsi* “ekşi sayılan, ekşi sırasında”, *kırmızımsı* “kırmızı sayılan, kırmızı sırasına konan”; *acımtırak* “acı sayılan, acı sırasında düşünülen”; *sarımtıl* “sarı gibi, sarı sayılan, sarı sırasında”; *turşumtik* “biraz ekşi, ekşice, ekşi sayılan”; *azımsa-* “az saymak, az bulmak”, *küçümse-* “küçükten addetmek, küçük saymak, küçük sırasına koymak”; *berdimsiy-* “övünmek, kendini mükemmel saymak” (*bert*: iyi, mükemmel), *erimsiy-* “erkeklik göstermek, kendini erkek saymak”, *gülümse-* / *külimsire-* “gülümsemek, güler gibi yapmak, gülme sayılacak bir hareket yapmak”. Klasik Moğolcadaki *goyımsug* “kendini beğenmiş, kendini güzel sayan” (*goyi*: güzel), *yekemsüg* “kibirli, kendini büyük sayan” (*yeke*: büyük) örneklerinde de aynı işlev görülüyor.

İşte bu “sayma, sıra” işlevi bizi Eski Bulgar Türkçesindeki sıra sayı eki olan *+m*'ye götürüyor.

Tuna Bulgarcasında sıra sayı eki *+m*'dir: *veçim* “üçüncü”, *töütöm* “dördüncü”, *altom / altem* “altıncı”, *citim* “yedinci” (Tekin 1987. 21-22).

İdil Bulgarcasında da aynı ek vardır: *birim* “birinci”, *weçim* “üçüncü”, *wanum* “onuncu” (Tekin 1988: 40).

İdil Bulgarcasında sıra sayısı için iki ek daha kullanılmaktadır. *+ş*: *ekiş* “ikinci”, *altış* “altıncı”, *cietiş* “yedinci”; *+şi*: *ikişi* “ikinci”, *altışı* “altıncı”, *ciermişi* “yirminci” (Tekin 1988: 40).

Anatri ağzında ve bugünkü Çuvaş yazı dilinde sıra sayı eki *+mîş*'tir: *pîrremîş* “birinci”, *tîvattîmîş* “dördüncü” (Róna-Tas 1999: 5). Tuna ve İdil Bulgarcasındaki *+m* bugünkü Çuvaşçada ancak bazı kalıplaşmış ifadelerde

görülür. *vişmkun* “üçüncü gün”, *vişm şul* “üçüncü yıl”, *tuatmine* “dördüncü günde” (Róna-Tas 1999: 5).

Róna-Tas Tuna ve İdil Bulgarcasında ve modern Çuvaşçadaki bazı kalıplaşmış ifadelerle Çuvaşça +*mış* ekinin başında bulunan +*m*'nin Ana Türkçedeki (Róna-Tas *Ancient Turkic* terimini kullanıyor.) sıra sayı eki olduğunu ve Eski Türkçedeki (*Old Turkic*) +*nç*'den daha eski olduğunu düşünüyor. Ona göre +*mış* ekindeki *ş* morfemi de daha eskidir ve Eski Türkçedeki +*nç* şöyle bir gelişmenin sonucunda ortaya çıkmıştır: +**m(X)ş* > -*mş* > *nş > *nç* (Róna-Tas 1999: 11). Róna-Tas Kumukçada +*imçi / imci+si* (*sekisimcisi*. Benzing 1949: 400'den); Babürname'de *ikimçisi, üçümçisi...* (Eckmann 1966: 109'dan); Türkmen, Azeri ve Özbek ağızlarında *birimci, üçümcü, onuncu* (Şçerbak 1976: 205-206'dan) ek ve örneklerinde görülen +*m*'nin de daha eski olduğu görüşündedir; çünkü “fonotaktik” noktinazardan -*mçi-*, -*nçi-*'ye dönüşebilir; fakat aksi olamaz (Róna-Tas 1999: 10).

Tekin de Çuvaşça -*miş*'in ilk ögesi olan *m*'nin Tuna ve Volga Bulgarcasındaki -*m* ile aynı olduğu görüşündedir (Tekin 1987: 21). Tekin, Pritsak'a dayanarak aynı -*m* ekinin Teke Türkmencesinde de bulunduğunu belirtir: *ikin-minci, üç-üm-ünci, beş-im-inci, on-um-uncu* (Tekin 1987: 21). Róna-Tas'tan farklı olarak Tekin *ç*'nin *ş*'den önce olduğunu düşünür ve -*mInç* > -*mş* gelişmesini kabul eder: *ulttmış* < *altı-m-inç, *şıçışmiş* < *yēti-m-inç (Tekin 1987: 29).

Bence de sıra sayı eki +*m*, +*nç*'den daha eskidir. Bu, hem +*m*'nin Tuna Bulgarcasına dek geriye gitmesinden hem de *ç* veya *ş*'den önce *n* > *m* yönünde değil *m* > *n* yönünde bir değişme beklenmesi gerektiğindedir. Diş-damak sesleri olan *ç* veya *ş*'nin yanında boğumlanma noktası bakımından kendilerine çok yakın bir diş eti ünsüzü olan *n*'nin, *ç-ş*'ye uzak bir çift dudak sesi olan *m*'ye dönmesi beklenemez. Oysa *m*, boğumlanma noktası bakımından *ç-ş*'ye yakın olan *n*'ye rahatça dönüşebilir; yani bu basit bir asimilasyon olayıdır.

Bence Ana Türkçenin sıra sayı eki olan +*m* ile yazımızın başında sıralanan benzerlik eklerindeki +*m* aynı morfemdir. Yukarıda da belirtildiği üzere benzerlik eki +*m*'nin işlevini “sayma, sıra” olarak da belirlemek mümkündür. Öte yandan sıra sayı eki -*m*'den sonra gelen ve muhtemelen bir ek yığılması meydana getiren *ş* ile *ç* de (Róna-Tas'a göre *birimiş > *birimş > *birinş > *birinç*) aynı zamanda benzerlik ve sevgi ekleridir: *ata+ç, ana+ç, mavi+ş, Ali-ş. +ç* ile ilgili olan +*Aç* eki ile +*ş*'den *n* ile pekiştirilmiş olan -*şIn* eklerinde benzerlik işlevi daha açıktır: *top+aç, kır+aç; sarı+şın, gök+şin*. Bana göre eşitlik eki +*çA* ile küçültme ekleri +*çAk* ve +*çXk* da +*ç* ekine dayanır. +*çA*, +*ç*

ile pekiştirme görevindeki +A'dan çıkmıştır. Birçok Türk lehçesindeki *ka+n+ça* ve Azerbaycan Türkçesindeki *ne+çe*'ye karşılık Türkiye Türkçesindeki *ka+ç* bu etimolojiyi doğrulayıcı niteliktedir. Eşitlik ve benzerlik ekinin temel sesi olan +ç, *ataç* ve *anaç* gibi örneklerde olduğu gibi *kaç* örneğinde de korunmuştur. +çAk ekinin +ça ve *ok*'tan çıktığı da açıktır. +ç sesi bir yandan +A ile pekiştirilirken bir yandan da +U ile pekiştirilmiş; *ok*'un da ilâvesiyle +çUk küçültme eki meydana gelmiştir. Tıpkı +ç(A) gibi +ti ekinin de bir yandan eşitlik eki (*edgü+ti*), bir yandan sıra sayı eki içinde yer alması (*eki+n+ti*), fikrimi destekleyen bir başka husustur. *İkinti*'deki +ti ile zarf eki +I arasında ilişki bulunduğunu Erdal da ifade etmektedir (Erdal 2004: 222). Esasen “eşitlik, benzerlik, yakınlık, sevgi, küçültme...” işlevleri taşıyan birçok ekte ç, ş, t, s seslerinin bulunduğunu daha önceki bir yazımda da ortaya koymuştum (Ercilasun 2007: 344-345). “Sıra” ve “eşitlik, benzerlik” kavramlarının birbirinin yerine kullanılabileceğine dair bir örnek de *sıra* edatıdır. Türkiye Türkçesinde -Dik *sıra*, -DikÇA işlevindedir: *yol gittik sıra bozuluyor, yumak açtık sıra dolaşiyor* (Hacıeminoğlu 1971: 82). Bu örneklerde *gittik sıra* “gittikçe”, *açtık sıra* “açtıkça” anlamlarındadır. İyelik eklerinden sonra da *sıra*, -CA işlevinde kullanılmaktadır: *ardım sıra gel; şu dağlar sıra sıral yarım gitti Mısır'a/ El edip çağırsaydı/ Giderdim ardi sıra* (Hacıeminoğlu 1971: 82). Bu örneklerdeki *ardım sıra* “ardımca”, *ardi sıra* “ardınca” demektir.

Benzing gibi bazı araştırmacılar -m ekinin Farsçadan (Róna-Tas 1999: 10), Erdal ise -nç ekinin Toharcadan (Erdal 2004: 222) alınmış olabileceğini ileri sürmektedirler. Gerçekten de Farsçada sıra sayı eki -um'dur: *yek-um, penc-um, hezâr-um*...Fransızca sıra sayı eklerinde de -m sesi vardır: *première, deuxième, troisième*... İngilizcedeki -nd (*second*) ve -th (*thirth, forth*...) de Türkçe -nç (*birinç, ikinç*...) ve -nti (*ikinti*) ile eşleştirilebilir. Sinor Fin-Ugor dillerindeki (Fin -nte, -nne; Lap -nt, -t; Vogul -nt, -t; Macar -d; Votyak -ti; Ziryen -d) farazî *-nt ~ *-nd sıra sayı eki ile Samoyed dillerindeki (Nenek -mdey; Jurak -mdaei, -dai, -dei; Tawgi -mtua, -mtea) farazî *-mt sıra sayı ekinin Türkçe eklerle ilgili olduğu görüşündedir. Moğolca (Orta Moğol -tu) ve Tunguzca (Mançu -ci, Tunguz -ti) sıra sayı ekleri de Sinor'a göre aynı kökene bağlanabilir (Sinor 1959: 421-424). Greenberg'e göre Proto-Hint-Avrupa dilinde “onuncu” anlamına gelen *dekmt-os ile Latince *quintus* “beşinci” kelimelerinde görülen t muhtemelen partisiptir ve Proto-Hint-Avrupa dilinde sıra sayı eki *-m'dir (Greenberg 2000: 234-235). Altay, Ural ve Hint-Avrupa dillerinde görülen bu paralellikler göz önünde bulundurulursa bence de durumu “alıntı, ödünçleme” kavramlarıyla açıklamak yerine Greenberg'in yaptığı gibi Avrasyatik teorisi içinde değerlendirmek daha doğru olacaktır.

KAYNAKLAR

- ADG (1960), *Azerbaycan Dilinin Grammatikası (Morfolojiya)*, Bakı.
- Altaylı, Seyfettin (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul.
- Arat, Reşid Rahmeti (1991), *Kutadgu Bilig I, Metin*, Ankara.
- Arat, Reşid Rahmeti (1998), *Kutadgu Bilig II, Tercüme*, Ankara.
- Arıkoğlu, Ekrem (2005), *Örnekli Hakasça- Türkçe Sözlük*, Ankara.
- Ata, Aysu (1997), *Kıyasü'l-Enbiyâ II, Dizin*, Ankara.
- Ata, Aysu (1998), *Nehcü'l- Ferâdîs II, Dizin-Sözlük*, Ankara.
- Banguoğlu, Tahsin (1979), *Ana Hatlarıyla Türkçenin Grameri-kılavuz kitap*, İstanbul.
- Biray, Himmet (1999), *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, Ankara.
- Coşkun, Volkan (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara.
- Çengel, Hülya Kasapoğlu (2005), *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara.
- Eckmannn, Janos (1988), *Çağatayca El Kitabı* (Çeviren: Günay Karaağaç), İstanbul.
- Ercilasun, Ahmet B. (1984), *Kutadgu Bilig Grameri – Fiil*, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet B. (2007), “Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi”, *Makaleler*, Ankara.
- Erdal, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston.
- Ergin, Muharrem (1962), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
- Greenberg, Joseph H. (2000), *Indo-European and Its Closest Relatives – The Eurasiatic Language Family I. Grammar*, Stanford, California.
- Gülsevin Gürer-Gülsevin Selma (1993), *Türkçede Yapım Ekleri ve Kullanılışları I. Fiilden İsim Yapan Ekler*, Malatya.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1971), *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul.
- Kara, Mehmet (2000), *Türkmence*, Ankara.
- Kirişcioğlu, Fatih (1999), *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara.
- Koç, Kenan-Doğan, Oğuz (2004), *Kazak Türkçesi Grameri*, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara.
- Kullmann, Rita-Tserenpil, D. (2001), *Mongolian Grammar*, Hong Kong, China.
- Öner, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara.
- Özkan, Nevzat (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara.
- Öztürk, Rıdvan (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara.

Poppe, Nicholas (1992), *Moğol Yazı Dilinin Grameri* (Çeviren: Günay Karaağaç), İzmir.

Róna-Tas, András (1999), “Chuvash and Historical Morphology”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, Vol. 52, s. 1-15.

Sinor, Denis (1959), “A Ural-Altai Ordinal Suffix”, *Ural-Altäische Jahrbücher*, 31.

Şemseddin Sâmi (1317), *Kāmūs-ı Türkî*, Dersâdet.

Tekin, Talat (1987), *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara.

Tekin, Talat (1988), *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara.

Uygur, Ceyhun Vedat (2001), *Karakalpak Türkçesi Grameri*, Denizli.

Yüksel, Zühâl (2005), *Kırım Tatar Türkçesi Grameri*, Ankara.